

Жанна Янковська

Відображення архетипів національного буття у поемі Т. Шевченка «Катерина»

Літературна творчість Тараса Григоровича Шевченка надзвичайно різноманітна. Стосовно правдивого віддзеркалення національного буття найглибшими є його малярство і поетична творчість. На основі методу міждисциплінарних зв'язків та культурологічно-філософського концепту С. Кримського «Дім – Поле – Храм», у цій розвідці зроблено спробу проаналізувати соціально-побутову поему Кобзаря «Катерина» на предмет відображення в ній національно-знакових архетипів, які засвідчують внутрішньо-глибинні рецептивні зв'язки його поезії із народною творчістю, а отже, притаманність їм такої риси, як фольклоризм.

Literary works of Taras Shevchenko are extremely diverse. His painting and poetry are true reflection of national life. Applying to the method of interdisciplinary relations and S. Krymskiy' cultural and philosophical concept «Home – Field – The Temple», this exploration attempts to analyze social poem «Catherine» to find national iconic archetypes, which confirms the presence of intra-deep receptive relationship between his poems and folk art and inherency such features as folklorism.

Літературна творчість Тараса Григоровича Шевченка надзвичайно багатогранна й різноманітна. Особливо знакові його поетичні твори, оскільки в них сконцентровано ментальні, психологічні, архетипні коди національного буття. Мабуть, через це вони ось уже більш як півтора століття є невичерпним джерелом не лише для звичайних читачів, але й для дослідників, кожен із яких знаходить у поезіях Кобзаря щось нове, щоразу ніби заново відкриваючи для себе й для інших нову грань його творчого генія.

На кожному етапі розвитку літератури, а відповідно й літературної критики, вчені знаходять нові аспекти для аналізу і тлумачення творів Тараса Шевченка. Проте в кожному разі це ніби відкриття ще одного шляху, ще одне етапне потрактування, ще одна сходинка, спроба осягнути глибину його непересічного слова. Власне, пізнання Шевченка нескінченне, мабуть, тому, що його твори «позачасові»: глибоко занурені в минуле, правдиво змальовують сучасне йому буття і прозріливо, навіть пророчо націлені в майбутнє. Інтерес

до них не згасає і не згасне, бо вони глибоко закорінені в національну буттєвість з усіма її різноманітними проявами, завжди передають глибоку екзистенцію, переживання та відчуття найтонших порухів душі героїв, вихоплених із реального життя.

Марне намагання – перерахувати праці вчених, які аналізували твори Кобзаря. Проте все ж зазначимо, що від перших відгуків П. Куліша, М. Костомарова та інших письменників середини XIX ст. донині доробок митця досліджували І. Франко, І. Дзюба, Ф. Погребенник, О. Засенко, Г. Грабович, М. Шамота, Т. Комаринець, Н. Крутикова, Н. Чамата, Д. Чалий, Є. Шабліовський, Л. Новиченко, В. Шубравський, Н. Зборовська, Г. Сидоренко, В. Смілянська, В. Шевчук, Ю. Барабаш, М. Коцюбинська, В. Погребенник, Є. Нахлік, О. Вертій, П. Іванишин, Я. Гарасим та багато інших.

Для сьогоденного етапу пізнання творів Т. Шевченка, як і загалом літератури, характерний інтердисциплінарний підхід, методологія, яка, на думку В. Давидюка, є «головним інструментарієм», що «дає змогу стереоскопічного бачення багатьох культурологічних явищ, які важко зауважити в площинному вимірі» [3, с. 73].

Із виникненням та розвитком різноманітних міждисциплінарних наукових галузей художні твори інтерпретують, залучаючи категорії філософської та літературної герменевтики, етнофілософії, етнокультурології, етностетики, етностилістики, етнографії, фольклористики та інших, що плідно застосовують окремі вчені (О. Вертій, П. Іванишин, Я. Гарасим) і для аналізу творчості Т. Шевченка.

Деякі дослідники, маючи на увазі інтердисциплінарні зв'язки, вбачають у розширенні рамок дослідження художніх творів небезпеку «розмивання» самого предмета дослідження. Однак, на нашу думку, на сучасному етапі розвитку теоретичної науки, зокрема й літературознавства, без таких зв'язків не обійтися. Понад те, вони не лише не руйнують поняття про предмет дослідження, а навпаки – дають змогу глибше пізнати його, перевівши в іншу площину, аналізуючи під іншим кутом зору. Спираючись на думки М. Гайдеггера, висловлені в «Бутті і часі», П. Іванишин пише, що «здатність літератури у свій специфічний спосіб пізнавати, розуміти, витлумачувати на значеннєвому рівні зближує її з герменевтикою, і з філософією. А це дає змогу виявити найбільш концептуальну проблему, нехтування якою загрожує віддаленням і від інтенціональної сутності справжнього красного письменства, і від літературної герменевтики як буттєвого мислення» [4, 30].

«Національний спосіб розуміння» художнього твору приходить через осягнення ключових національних сутностей буття, «тут-буття», а також національних архетипів, віддзеркалених у творі, що є стрижневим, притаманним етносу взагалі й що під впливом різноманітних чинників може трансформуватися, але не втрачає сутності.

Присутність модусу «національного буття» та національних архетипів можемо констатувати й у соціально-побутовій поемі Т. Шевченка «Катерина».

Зважаючи на обсяг розвідки, власне, й ставимо собі за мету обґрунтувати національне спрямування художнього мислення поета на основі потрактування українських ментальних архетипів у творі. За основу такого аналізу візьмемо універсальний міжгалузевий концепт «Дім – Поле – Храм», який відомий український філософ і культуролог С. Кримський, спираючись на теорію архетипних структур М. Гайдеггера, вивів у площину української культури. Особливо цікава в цьому плані праця вченого «Архетипи української ментальності» [7].

С. Росовецький зазначений ментально-архетипний концепт, на наш погляд, не зовсім справедливо вважає своєю «сіткою», яка нібито стандартизує підхід до творів, не дає змоги вільно характеризувати їх, «заганяє» в певні «рамки» [8, с. 206]. Хочеться заперечити вельмишановному автору. Адже ця «рамка» не є чимось закостенілим, «нерухомим». Це, радше, національно-буттєва основа епічного твору, без усвідомлення якої зображені в ньому події сприймаються справді «площинно». В тому чи іншому творі можуть бути більше або менше представлені один чи два локуси зазначеного концепту, а наявність іншого(их) – мається на увазі лише рефлексивно. Вони здатні переплітатися, «вростати» один в одного, утворюючи цікаві колізії, що віддзеркалюють картину народного буття у всій її складності. Найбільш рівномірно та чітко цей концепт простежується в панорамних епічних наративах на кшталт «Чорної ради» П. Куліша, причому як на рівні буттєвого простору, так і на рівні системи образів.

Проте не менш репрезентативно представлено зазначені локуси й у поемі Тараса Шевченка «Катерина». За жанром літературознавці визначають її як соціально-побутову, але з огляду на пропоновану схему аналізу, можемо вважати її ще й психологічно-філософською, досить помітна також історично-етнографічна канва твору.

Найчіткіше в «Катерині» виявляються локуси «Дім» і «Поле». Локус «Храм» проявляється вужче, проте є. Можна говорити також про міжлокусні архетипні константи у творі – «шлях» («дорога»), «тополя», «доля» тощо, які ніби «зв'язують» все в єдину цілісну картину національного буття.

Архетип «Поле» представлено в поемі повною бінарною семантикою. Спочатку це земля, частина буттєвого простору українця з одвічним «баладним» образним об'єктом – тополею, котра, як відомо, в народній творчості символізує дівочу долю або й загалом дівчину, яка виглядає коханого з далекої дороги («як тополя стала в полі»), виявляє глибинну рецепцію до фольклору, засвідчуючи природно-світоглядний, «внутрішній» фольклоризм твору. Інше значення архетипу «Поле» – це «Степ» – світ «чужий», ворожий. Отже, зважаючи на сюжет поеми та щодо

головної героїні, можна вибудувати семантичну лінію головних та міжлокусних архетипних констант, що становлять національно закоріненний змістовий базис твору: «Дім – Поле – дорога – тополя – доля – Степ».

З перших рядків твору поет знайомить читачів із представником «чужого» простору в «своєму» для героїні. Це «москаль», котрий, відповідно, сприймається як «чужий», а тому ворожий, оскільки виявляє не властиву для представників даного простору поведінку:

Кохайтеся, чорнобриві,
Та не з москалями,
Бо москалі – чужі люде,
Роблять лихо з вами.

Москаль любить жартуючи,
Жартуючи кине,
Піде в свою Московщину,
А дівчина гине... [9, с. 27]

«Московщина», як і «Туреччина» – це «Поле-Степ», який, за визначенням Є. Більченка, – це антипод «Дому», тобто світ чужий, ворожий [1, с. 86]. Москаль – представник «Поля», як Катерина – «Дому». В них різні топоси буття. Власне, в поемі кривдник Катерини лише на короткий час вирваний із топосу, представником якого він є. Після короткої сцени прощання з Катериною він постійно або «у поході», або «в дорозі», «на шляху», де й зустрічається і з Катериною, і з сином Івасем, їдучи в «берліні». Для нього ніби й не існує «Дому», який для українця є основним буттєвим простором і поза яким головна героїня почувається самотньою, незахищеною:

... Світ, бачся, широкий,
Та нема де прихилитись
В світі самотнім [9, с. 34].

Спочатку в поемі локус «Поле» постає влітку. Це ще межі осяжного буття героїні, ще «своя» земля, хоч уже й не «Дім», проте знаний, свій простір, у якому й небезпеки лише «природні», а тому сприймаються не так загострено-трагічно. Автор, виявляючи екзистенції жалю, співчуття, турбується, де ніч застала його героїню:

... Де ж Катрусю пригорнула:
Чи в лісі, чи в хаті?
Чи на полі під копою
Сина забавляє,
Чи в діброві з-під колоди
Вовка виглядає? [9, с. 36]

Настає зима, коли Катерина минає рідні краї, йдучи «на Московщину». Це вже чужий, незвіданий простір – «Степ», який не приймає, не співчуває її горю, як і його представники. Тут вона зустрічається з коханим, але він теж «чужий», він не виходить за рамки свого простору:

Реве, стогне хуртовина,
Котить, верне полем;
Стоїть Катря серед поля,
Дала сльозам волю [9, с. 38].

Або:

Реве, свище заверюха.
По лісу завилло;

Як те море, біле поле
Снігом покотилось [9, с. 40].

Не витримавши фізичних, а головне – моральних та психологічних випробувань, без підтримки, серед чужих людей у чужому просторі, героїня ніби залишає ці поневіряння в спадок синові, у якого після її смерті немає

... Ні родини, ні хатини;
Шляхи, піски, горе... [9, с. 43]

Локус «Дім» текстуально в поемі розкрито вузько, проте у підтексті закорінено дуже глибинно: це рідне село, односельці, криниця, вишневий садок, батьківська хата. Порушення патріархальних устоїв соціуму-«Дому», порушило й рівновагу та спокій (лад) у рідному «Домі»:

Сидить батько кінець стола,
На руки схилився;
Не дивиться на світ божий:
Тяжко зажурився.
Коло його стара мати
Сидить на ослоні... [9, с. 31]

Мало того, через знехтування морально-звичаєвими нормами простору між героїнею та найближчими (як і дальшими) її представниками зазначеного локусу зміщуються константи в дихотомії «свій – чужий»:

Батько, мати – чужі люде,
Тяжко з ними жити [9, с. 29].

Або:

Та не кажи добрим людям,
Що є в тебе мати [9, с. 31].

Чи:

Будь щаслива в чужих людях,
Дитя моє любе,
Йди од нас... [9, с. 32]

У щастя «в чужих людях» не вірять ні старі батьки, ані сама Катерина, яка прозріливо передбачає свою трагічну долю:

В чужу землю, чужі люде
Мене заховають,
А своєї ся крихотка
Надо мною ляже... [9, с. 32].

«Крихотка» рідної землі, взята в батьківському саду, уособлює для Катерини весь простір її звичного буття, все найрідніше з локусу «Дім».

До локусу «Храм» герої рефлектують насамперед на рівні молитви, звернень до Бога:

... Нехай тебе Бог прощає
Та добрії люде;
Молись Богу та йди собі –
Мені легше буде [9, с. 32].

Або:

... Пішла в садок у вишневий
Богу помолилась [9, с. 32].

Чи:

... Встали сіромахи,
Помолились на схід сонця,
Пішли понад шляхом [9, с. 44].

Досить цікаво спостерігати, як у сюжетно-життєвих перипетіях твору один архетипно-буттєвий локус «проростає» в інший. Це, як ми зазначали, відбувається

через зміщення глибинних буттєво-смислових акцентів, найчастіше за допомогою міжлокусних символічних констант, які поєднують складові концепту «Дім – Поле – Храм» у єдине ціле і разом з тим зберігають межі між локусами всередині тріади. Насамперед – це архетип дороги, шляху, який є свосвідною межею між «Домом» і «Поле», між світом «своїм» і «чужим», «тим» і «цим». Ця «лімінальність» добре проглядається у фольклорі, до якого як у зовнішніх зв'язках, так і у внутрішніх значеннях рефлексує автор:

Як тополя, стала в полі
При битій дорозі... [9, с. 33]

Або:

... Та тим часом розпитаю
Шлях на Московщину.
Далекий шлях... [9, с. 35]

Чи:

... Ідуть шляхом чумаченьки,
Пугача співають [9, с. 36].

Тощо.

«Чумаченьки» в народній свідомості, як і козаки, є національними представниками «Поля», хоча кінцевою метою подорожі «шляхом» чумаків є повернення до «Дому», а козаків – не завжди. Тому можна стверджувати, що в аналізованій поемі символічна константа «дорога» вступає в об'єктивно-міжлокусні відносини між основними ментальними архетипами «Дім», «Поле» і «Храм» більше з двома першими.

Зв'язки іншого, духовно-емоційного, порядку між зазначеними локусами здійснюють, як їх означає П. Іванишин, «модуси екзистенції» [4, с. 38], такі, як туга, радість, турбота, жаль, страх, любов, ненависть і подібні. Адже саме перебування чи й просто апелювання до іншого топосу національного буття та відносини між їхніми представниками й викликають ці почуття. І чи позитивними, чи негативними вони є, в будь-якому випадку їхня емотивна енергія, сила чуттєвості концентрується і проходить через «серце». Засобами художнього слова поету вдається передати «чуттєве» й змусити відчутти «надчуттєве» в яскравих народних образах та сценах із народного життя. Власне, тут спостерігаємо тяжіння до кордоцентризму, що виявляється в аналізованому творі численним апелюванням до «серця». Скажімо, глибоким співчуттям наповнене Кобзареве народнопоетичне звертання до героїні «серце моє». Не менш щирі та глибоко чуттєві емоції простежуємо й у інших рядках твору:

Серце в'яне, співаючи,
Коли знає, за що;
Люди серця не побачать,
А скажуть – ледацо [9, с. 27].

... Як буде серденько
По волі гуляти [9, с. 34].

Де ж ті люде, де ж ті добрі,
Що серце збиралось
З ними жити, їх любити? [9, с. 34]

... А серденько одпочине,
Поки сльози ллються [9, с. 37].

Вилле сльози на могилу –
Серденько спочине [9, с. 43].

Про намір Катерини піти з життя, не витримавши випробувань, які випали на її долю, Шевченко пише:

Коло серця – як гадина
Чорна повернулась [9, с. 39].

Свого часу М. Костомаров щодо таланту Т. Шевченка передавати поетичним словом найтонші та найпотаємніші переживання писав: «Я побачив, що муза Шевченка роздирає завісу народного життя. І страшно, і солодко, і боляче, і чарівно було заглянути туди!!!» [6, с. 165].

Отже, можна стверджувати, що віддзеркалення архетипів національного буття у поемі «Катерина» перебуває в смисловому полі аналізу фольклоризму творів Тараса Шевченка та є одним із багатьох векторів його прояву. За висловом О. Вертія, це є «проблема синтезу, діалектичної єдності двох світоглядів, двох систем художньо-естетичних цінностей» [2, с. 31]. А щодо такої єдності у творах Кобзаря Т. Комаринець зазначав, що «інтерес до фольклору, зумовлений розвитком романтизму, відповідав переконанням і потребам Шевченка», і, пишучи високохудожні твори, він керувався «не модою чи якоюсь літературною школою», а потребами часу, якостями свого таланту і традиціями, серед яких зростав і виховувався, слухаючи «пісні матері, оповідання діда, розповіді й перекази старих людей та думи кобзарів» [5, с. 29].

1. Більченко Є. Мотив чужого у формуванні етнокультурної ідентичності українців / Є. В. Більченко // Вісник Чернігівського державного університету. – Вип. 75. – Серія «Філософські науки». – Другі Кулішеві читання з філософії етнокультури. – Чернігів, 2010. – С. 84–88. 2. Вертій О. Народні джерела національної самобутності української літератури 70–90-х років XIX століття: Монографія / Вертій О. – Суми: Собор, 2005. – 486 с. 3. Давидюк В. Генетично-порівняльний метод: нові можливості фольклористичної компаративістики / В. Давидюк // Література. Фольклор. Проблеми поетики. Вип. 36. – К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2012. – С. 66–86. 4. Іванишин П. Національний спосіб розуміння в поезії Т. Шевченка, Є. Маланюка, Л. Костенко / Іванишин П. – К.: Академвидав, 2008. – 392 с. 5. Комаринець Т. Народна словесна творчість і Т. Г. Шевченко / Т. Комаринець // Шевченківський словник. – Т. 2. – К.: Головна редакція УРЕ, 1977. – 410 с. 6. Костомаров Н. И. Воспоминание о двух малярах / Н. И. Костомаров // Воспоминания о Тарасе Шевченко / Составл. и примеч. В. С. Бородин и Н. Н. Павлюка, предисл. В. Е. Шубравского. – К.: Дніпро, 1988. – 606 с. 7. Кримський С. Архетипи української ментальності / Кримський С. // Проблеми теорії ментальності / Відпов. ред. М. В. Попович. – К.: Наукова думка, 2006. – С. 273–301. 8. Росовецький С. Український фольклор у теоретичному висвітленні. Підручник / С. Росовецький – К.: Київський університет, 2008. – 623 с. 9. Шевченко Т. Кобзар / Т. Шевченко. – К.: Дніпро, 1983. – 647 с.